

Veleblagovnice, ki so (bile) arhitektura

Super, Stoteks, Slovenijales

Andrej Strehovec

Vsa pomembna arhitektura zadnjega stoletja je bila pod močnim vplivom političnih sistemov. Današnja arhitektura je podrejena tržišču. Tržišče je izpodrinilo ideologijo. Arhitektura je postala spektakel.

Koolhaas Rem, »Evil Can also Be Beautiful«, SPIEGEL Interview with Dutch Architect Rem Koolhaas (2006)

Če uvodni Koolhaasov citat premislimo skozi primer treh stavb, tržnih centrov oz. »veleblagovnic« arhitekta Milana Miheliča, Veleblagovnice Modne hiše in Prehrane - Super v Osijeku, Stoteks v Novem Sadu in Slovenijalesa v Ljubljani, stavb, ki so bile zgrajene v treh različnih republikah bivše SFRJ Jugoslavije, se od-slika specifična kakovostna udejanjenost arhitekture v komunistično-socialistični ureditvi. To specifično kakovost lahko opazimo celo na primeru arhitekture, namenjene potrošniškemu konceptu, torej konceptu, ki naj bi bil ustroju države če že ne tuj, pa vsaj konkurenčen.

Obravnavane tri veleblagovnice so sorodne po funkciji, a različne po urbanistični umestitvi. Razlikujejo se tudi v smislu arhitekturne likovnosti in notranje tektonskosti, sicer znotraj istega arhitekturnega kanona modernističnega strukturalizma. Različne so tudi po politično-geografski lokaciji. Po razpadu SFRJ so mednarodno posute po regiji, v »postjugoslovanskem času in prostoru«, na liniji Ljubljana, Slovenija – Osijek, Hrvaška – Novi Sad, Srbija.

Sam Milan Mihelič je v intervjuju iz leta 2010 (Mihelič 2010, v Granda 2021) izpostavil veleblagovnici v Osijeku in Novem Sadu kot konkretna objekta, na katera je v svojem opusu najbolj ponosen. Morda se tudi zato zdi smiselno lotiti študija in ponovnega razumevanja delovanja jugoslovanske arhitekturne prakse, posebej povezanosti takratnih republiških žarišč. Gre tudi za preučevanje in reevalvacijo družbenopolitičnega in sodobnozgodovinskega ter logistično-tehnološkega okvira, ki je takšno gradnjo omogočil. V tem duhu se ohranja oziroma tudi na novo vzpostavlja baza medsebojno povezanih akterjev iz različnih držav, da bi okrepili argumentacijo za zaščito in ohranitev modernistične arhitekture.

V vseh obravnavanih stavbah se trenutno odvija poslovanje, so pa v določeni meri organizacijsko predelane oziroma so šle z leti skozi več procesov večjih ali manjših funkcionalnih prestrukturiranj, tudi preimenovanj, v povezavi z lastništvom ali najemniki – kar jih je bolj ali manj oddaljilo od originalne arhitekturne ukrojenosti. Kljub temu pa so bolj ali manj zadržale svojo arhitekturno pojavnost in tako ponujajo določeno platformo za arhitekturno preučevanje, v smislu funkcije, likovnosti (kaj se je ohranilo?) in urbanističnih parametrov (kakšen je odziv okolice in njihov vpliv na okolico?). Predvsem pa opazujemo in se učimo iz stavb, ki jim je bilo celo kot komercialnim stavbam dovoljeno biti arhitektura. Ob tem opazovanju se spomnimo tudi nedavnega odhoda našega protagonista, arhitekta Milana Miheliča (1925–2021), in njegovega biografa, umetnostnega zgodovinarja Staneta Bernika (1938–2019).

V zvezi z vsemi jugoslovanskimi trgovskimi centri obstaja svojevrsten paradoks, saj bi v času mehkega komunizma in socializma, ko je Jugoslavija vstopala v predpotrošniško družbo, trgovine lahko imeli za agente zahodnega kapitalizma predvsem ko so se manifestirale skozi idejo velikega modernega tržnega centra. Tako bi veleblagovnice, ki so se odpirale po Jugoslaviji (prva je bila Ljubljanska Nama I. 1963), pomenile spogledovanje socialističnega komunizma s kapitalizmom. Zaključimo lahko, da je socialistična veleblagovnica s promocijo povečanega potrošništva sogenerirala

tranzicijsko klimo za prihod kasnejšega liberalnega kapitalizma. Ob tem se neizogibno dotikamo kontroverznega vprašanja potrošništva, ki ga je pomagal soustvariti fenomen trgovskih centrov in veleblagovnic. Ne nazadnje je mogoče (potrošniško) arhitekturo socialističnega modernizma preučevati tudi v kontekstu historičnega revizionizma, ko se SFRJ pogosto in nekoliko vprašljivo razglašala za totalitaren politični režim.

Kolikor je vsaka arhitektura manifestacija ideologije in kulture ter družbenega ovoja, v katerem nastaja, so dosežki jugoslovanskega socialistično-komunističnega političnega eksperimenta, ki je nedvomno imel svoje prednosti in slabosti, brez dvoma tudi vrhunska arhitekturna dela. Ta so vzpostavljala progresivne tokove, ne samo v grajeni formi, temveč tudi v tehnologiji in družbenih vrednotah. Te zapuščine so zato integralni del evropske dediščine in kulture, brez katerega graditeljske in tudi druge preteklosti ni mogoče celovito preučevati.

Spomnimo se tudi uvrstitve stavbe Stoteks na razstavo v Muzeju moderne umetnosti v New Yorku (Stierli et al. 2018). Umetnostni zgodovinar Janez Bernik pa je Stoteks obravnaval v okviru pojma »ustvarjalni dosežek jugoslovanske arhitekture«: »Miheličeva osiješka in novosadska arhitektura veleblagovnic, sta ob pojavu, z naklonjenostjo, s priznanji in nagradami odmevno vzbudili interes javnosti in stroke in močno vzburili izstopajoči inovativni arhitekturni vidik v središču mestnega tkiva obeh mest. Miheličevi stavbi sta se, podobno kot v nekaterih drugih podobnih primerih, recimo, da gre za širši 'regionalni vidik', s tem vidno uvrstili v mentalno in semantično ogrodje pojma, ki smo ga arhitekturni kritiki in raziskovalci pričeli tipološko in označitveno opredeljevati predvsem kontekstualno kot ustvarjalni dosežek 'jugoslovanske arhitekture'.« (Bernik 2010)

Kakovost udejanjanja arhitekture v komunistično-socialistični ureditvi je sovpadala s takratno ideologijo predvsem prek arhitekture modernističnega funkcionalizma (racionalnost, potreba po hitri gradnji, reprezentativna izgradnja nove države). Ta se odraža v lucidni estetiki konstruktivistične inženirskosti, dovršeni tehnični ornamentaciji detajlov in učinkoviti urbanistični umeščenosti. Poleg vseh teh odlik pa tri Miheličeve veleblagovnice nosijo tudi strukturalističen arhitekturni izraz kot arhitekturno-likovni kontrapunkt kasnejšim težnjam obdobja postmodernizma, predvsem iz devetdesetih let. Zanj je sicer sam Mihelič trdil, da ga je »zgoj oplazil« (primera sta cerkev Sv. duha v Ljubljani, 1990–1994, in prizidek Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1988–1991).

Ob tem, ko so ob koncu osemdesetih in predvsem v devetdesetih letih arhitekturo ideološko-konceptualno gnetli in pregnetli, da je lahko po letu 2000, kot pravi Koolhaas, resnično postala spektakel (prepogosto zgolj ponesrečen spektakel), se lahko ozremo na »arhitekturna platna« Miheličevih trgovskih hiš, ki so spodobno podobo in funkcijo zadržale za približno pol stoletja. Njihova vzdržljivost je ironično-presenetljiva, saj se novosadski Stoteks, sorodno kot Veleblagovnica Modne hiše in Prehrane v Osijeku, deloma pa tudi ljubljanski Slovenijales, kot da (samo) ponuja za oglaševalski prostor. Za njihove fasade se zdi, kakor da se nastavljajo za

ozadje reklam in jumbo plakatov, kakor da so že v času svojega nastanka videle prihodnost »Koolhaasovega junk spacea« in se s tektonsko izraznostjo modernističnega strukturalizma ponudile ambicijam tržne sodobnosti, da nanje prilepi pomoderne odpadke iracionalnega. Za zdaj se je to v teh naših treh primerih na srečo pripetilo le deloma oziroma precej zadržano. Dejstvo pa je, da lahko te Miheličeve »arhitekturne ladje« za potrebe aktualnega šopinga s svojo reprezentno formo prenesejo marsikatero oglaševalsko intervencijo, pa tudi raznovrstna prestrukturiranja interierja ter kombiniranje mešanih in nenehno spreminjajočih se programov.

V smislu zgodovinske osnove in razvoja potrošništva je presenetljiv, a simptomatičen nastanek (post)modernega fenomena nakupovanja v ZDA pod pretnjo atomske vojne. Gre namreč za kombinacijo mešanega programa (Linda Vista iz l. 1943¹) in kasneje introvertiranega humanega bunkerja (Southdale Center, 1956²), kar naj bi v izrednih razmerah omogočalo dostop do vseh storitev, vključno s simulacijo tropskega vrta in renesančne piazze (napoved postmodernizma). Megastavba za evakuacijo je kot reinterpretacija varnostne arhitekture postala sodobno ideološko potrošniško pribežališče, kar ilustrira transformacijsko moč kapitalističnega principa.

Sodobna, aktualna nakupovalna arhitektura po tem zgodovinskem zgledu nima posebno velike ambicije, da bi komunicirala z zunanostjo ali ulico, razen z bolj ali manj inventivnimi stavbnimi masami, z zastrtimi okni in s fasadnimi ovoji, prepletenimi z reklamami. Ob redkih posrečenih priložnostih pa se poleg znajde manjši mestotvoren odprti javni program.

Nadaljnja »disneylandizacija« zgradb je sedaj dokončno opravila z idealom modernistične arhitekture in uvedla sterilnost Koolhaasovega generičnega mesta, ki arhitekturo pretvarja v tržno infrastrukturo. To, kar opaža Koolhaas, se je sicer dogodilo že v 19. stoletju in je v socialistično veleblagovnico že integrirano: »Ko se pojavijo klimatizacija, dvigala in oglaševanje, se nakupovalni prostor razširi, vendar obenem omeji spontanost (stare odprte tržnice itd., op. p.) in postane predvidljiv, skoraj znanstven. Kar je bilo nekoč najbolj presenetljivo, postane najbolj manipulirano.« (Koolhaas 2006) Koolhaas ob tem opozarja, da ima zgradba vsaj dve življenji, tisto, ki si ga je zamislil ustvarjalec, in tisto, ki ga živi zatem – in nikoli nista enaki.

Super(Market), Stoteks in Slovenijales so še danes reprezentativne in funkcionalne zgradbe, ki soustvarjajo urbani mestni utrip. Marsikomu srednjih let pomenijo sinonim zlatih desetletij Jugoslavije in spomin na prve restavracije, pisane trgovine in otroška doživetja ob slikovitih igralih. Ob tem gre za legitimen javni diskurz in prijeten nostalgichen spomin, ki pa ga je za potrebe arhitekturne analize treba obravnavati z distanco in z določenimi vsebinskimi razčlembami. Miheliču je s temi veleblagovnicami uspelo v večje urbane celote uvesti avtentično arhitekturo, ki se ni oslanjala in omejevala na generični pristop funkcionalizma in internacionalnega sloga. Arhitekt je prek principa strukturalizma, ki je v tem obdobju poleg poznega brutalizma in zgodnjega postmodernizma nosil najsodobnejšo raznost, vnesel občutek brezčasnega in svežega oblikovanja, animiral ulico in vzpostavil urbani poudarek.

Principe arhitekturnega in prostorskega planiranja, ki jih odčitavamo na danih treh primerih, skušamo preučiti in se iz njih učiti. Mnogokrat gre tudi za analizo praznega prostora, ki ob obravnavanih stavbah soustvarja urbane celine. Vedno znova je treba afirmirati arhitekturno estetiko in tehnične rešitve ter preučevati, kako stavbam zagotoviti kulturnovarstveno zaščito in jih kakovostno obnavljati. Na žalost se mnogokrat izkaže, da za to obstaja veliko omejitev, ki so prepreka na poti do boljše podobe teh in podobnih zgradb, od tehnikalijske zakonodaje, lastništva do splošnega vzdušja v družbi.

Prenove, ki so jim bile te stavbe doslej podvržene, so jih degradirale, pogosto z omejevanjem transparentnosti oziroma prehodnosti pritličij in etaž zaradi nenehnih pregrajevanj in lastniških prestrukturiranj. Marsikje so se izgubili arhitekturni detajli, teksturne obdelave, predvsem pa interierji in specializirana notranja oprema. Degradacija fasade je najvidnejša v Osijeku, v Ljubljani in Novem Sadu so bili fasadni posegi bolj kultivirani.

Kar lahko slutimo in kar nas lahko skrbi, je, da se pod krinko »rekonstrukcije in renovacije« ali argumentov o ekonomski nevzdržnosti in tehnološki in toplotni neučinkovitosti modernistične arhitekturne dediščine pogosto skriva proces postopne odtujitve kulturne zapuščine oziroma njena redukcija in ukinitve. Če pogosto zanemarjajo ali celo agresivno predelujejo in uničujejo že najpomembnejše spomenike in stavbe iz obdobja modernističnega socializma, ponekod celo valorizirano zapuščino 19. stoletja in historično grajeno tkivo, na kaj torej lahko upamo, ko se ukvarjamo z modernistično zapuščino primerov komercialne arhitekture?!

Ugodna, a morda preoptimistična projekcija za prihodnost gre lahko v dve smeri ohranjanja teh objektov. Obe bi pomenili njihovo vrnitev v prvotno stanje, z neizogibnim (so)oblikovanjem programa – bodisi v smeri izvirne trgovinske funkcije, ki bi se morala podrediti sami arhitekturi in interierju, bodisi v smeri, ki bi ponujala kulturne in umetniške vsebine. Na ta način bi lahko nadgradili družbeno razumevanje moderne kulturne dediščine in vzpostavili platformo za ohranjanje arhitekturne zapuščine vrhunskega modernizma, tudi v sferi komercialnih zgradb.

Literatura

- Bernik, Stane. 1980. *Milan Mihelič*. Ljubljana: Arhitekturni muzej.
- Bernik, Stane. 2011. *Milan Mihelič: arhitektura med stvarnostjo in vizijami*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SAZU.
- Bernik, Stane. 2016. »Skoraj polstoletna zgovorna sporočilnost«. *Piranesi*, 38: 6–19.
- Bodrožić, Nataša, Lidija Butković Mičin in Saša Šimpraga (ur.). 2019. *Consumer Culture Landscapes in Socialist Yugoslavia*. Zagreb, Eindhoven: Slobodne veze; Onomatopee.
- Epstein-Mervis, Marni. 2014. »How the Cold War Shaped the Design of American Malls«. *Curbed*. Dostopno na: archive.curbed.com/2014/6/11/10090762/how-the-cold-war-shaped-the-design-of-american-malls.
- Granda, Matevž. 2021. »Milan Mihelič, 1925–2021«. *Outsider*. Dostopno na: outsider.si/milan-mihelic-1925-2021/.
- Jovanović, Slobodan. 2010. »Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka«. *DANS* 70: 32–43.
- Koolhaas, Rem. 2006. *Junkspace: Per Un Ripensamento Radicale Dello Spazio Urbano*. Ur. Gabriele Mastrigli. Macerata: Quodlibet.
- Matussek, Matthias, in Joachim Kronsbein. 2006. Interview – Rem Koolhaas – »Evil Can also Be Beautiful«. *Spiegel Online*. Dostopno na: www.spiegel.de/international/spiegel/spiegel-interview-with-dutch-architect-rem-koolhaas-evil-can-also-be-beautiful-a-408748.html.
- Mitrović, Vladimir. 2010. *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine: Akademika knjiga.
- Mitrović, Vladimir. 2016. *Iz istorije kulture i arhitekture: zapisi jednog istraživača (1994–2014)*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Stierli, Martino, Vladimir Kulić, Valentin Jeck, Tamara Bjažić Klarin, Museum of Modern Art (New York, N. Y.). 2018. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. Ur. Stephanie Emerson. New York, N. Y.: The Museum of Modern Art.

1 Linda Vista (1943) v San Diegu je bila eno prvih namensko zgrajenih nakupovalnih središč. Zgrajena je bila v sklopu stanovanjske soseske, namenjene delavcem medvojne letalske industrije. Nakupovalno središče so porušili leta 1972 (op. ur.).

2 Southdale Centre je nakupovalni mall arhitekta Victorja Gruena iz leta 1956 (op. ur.).

Veleblagovnica Modne hiše in Prehrane, Osijek

Kasnejša imena

Veleblagovnica Market, TC Supermarket, Super Osijek

Avtor

Milan Mihelič

Kvadratura

ok. 10.000 m²

Zasnova

1963

Zgraditev

1967

Renovacija

1982–1985 (po požaru), 2016

Arhitekturno-konstruktivska zasnova

Dvoranska stavba z velikimi razponi, ki jih omogočajo vitki železobetonski stebri s specifično oblikovanimi, konstrukcijsko razkošnimi jeklenimi kapitelnimi členki. Nadstropja so jeklena, pritličje in klet pa sta izvedena v železobetonu.

Urbanistična umestitev

Približno 200 metrov od glavnega oziroma centralnega mestnega trga; sama stavba formira lastno vzdolžno tržno ploščad, ki je obdana z manjšim/srednjim stavbnim tkivom oziroma velikim stavbnim otokom, kjer se prepleta predvsem stanovanjska gradnja iz predmoderne in moderne obdobja.

Etažnost

K + P + 2 (3T)

Trenutni naslov

Trg slobode 6, Osijek, Hrvaška

1

2

3

Sl. 1, 2, 3: Veleblagovnica Modne hiše in Prehrane, Milan Mihelič, Osijek, 1967. Foto: Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), Ljubljana (sl. 1), in Nino Vranič (sl. 2 in 3), originale hrani MAO.
Sl. 4, 5, 6: Super Osijek septembra 2024. Foto: Andrej Strehovec.

4

5

6

7

8

9

10

11

Veleblagovnica Stoteks, Novi Sad

Kasnejša imena

Bazaar Novi Sad

Avtor

Milan Mihelič

Kvadratura

ok. 15.000 m²

Zasnova

1968

Zgraditev

1972

Renovacija

2004–2006

Arhitekturno-konstruktivska zasnova

Velik razpon v zastekljenem pritličju in etažah, ki slonijo na armiranobetonskih stebrih z estetiziranimi spojnimi členki, kamor se naslanjajo vzdolžne armiranobetonske C-grede in prečne jeklene I-grede, na razponu 20 metrov.

Urbanistična umestitev

150 metrov od osrednjega mestnega trga; stavbna lamela s trikotno-trapezoidnim zaključkom, ki se s cezuro navezuje na stavbni blok s prehoda iz 19. v 20. stoletje. Strukturiran stavbni volumen se s previsno pasažo nad pritličjem vzporedno naslanja ob glavni mestni bulvar.

Etažnost

K + P + 3 (4T)

Trenutni naslov

Bulevar Mihajla Pupina 6/V, Novi Sad, Srbija

12

Sl. 7–12: Veleblagovnica Stoteks, Milan Mihelič, Novi Sad, 1972. Foto: Janez Kališnik, originale hrani MAO.

Sl. 13–15: Veleblagovnica Stoteks septembra 2024. Foto: Andrej Strehovec.

13

14

15

16

17

Veleblagovnica Slovenijales, Ljubljana

Kasnejša imena

Veleblagovnica Slovenijales Bežigrad, Hiša EU Ljubljana

Avtor

Milan Mihelič

Kvadratura

ok. 20.000 m²

Zasnova

1969, grajena v sedemdesetih

Zgraditev

1980

Renovacija

2016

Arhitekturno-konstrukcijska zasnova

Veliko odprto pritličje za pohištveni razstavni prostor; prvo nadstropje leži na palični konstrukciji stropa pritličja.

Urbanistična umestitev

Ob velikem mestnem razstavišču, na vogalno-osrednjem področju enega izmed satelitskih centrov Ljubljane (Bežigrad); stavba se z razstaviščem spaja prek »pasažne cezure«, do mestnega bulvarja pa je ohranjena izdatna javna površina s parkirišči, drevoredom in ploščadjo za pešce.

Etažnost

2 K + P + 2 (3T)

Trenutni naslov

Dunajska 20, Ljubljana, Slovenija

18

19

Sl. 16, 17, 20–22: Veleblagovnica Slovenijales septembra 2024. Foto: Andrej Strehovec.

Sl. 18, 19: Veleblagovnica Slovenijales, Milan Mihelič, Ljubljana, 1980.

Foto: MAO, Ljubljana, originale hrani MAO.

20

21

22